БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
"ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН"
бул. „Шипченски проход" № 52, бл. 17
София 1113, тел./fax: 872-23-02
e-mail: ibe@ibl.bas.bg

Р Е Ц Е Н З И Я

от проф. дфн Марияна Цибранска – Костова, Институт за български език

"Проф. Любомир Андрейчин" при БАН

на материалите по обявения конкурс за заемане на академичната длъжност 'професор'

в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски"

по област на висше образование 2. Хуманитарни науки
професионално направление 2.1.Филология
научна специалност „Български език – История на българския език"
Кандидат: **доц. дфн Христина Милева Тончева-Тодорова**

В Държавен вестник, бр. 33 от 17.04.2018 г., и в интернет-страницата на Пловдивски университет "Паисий Хилендарски" е обявен конкурс за 'професор' за нуждите на Катедра „Общо езикознание и история на българския език" към Филологическия факултет на ПУ. Със заповед на Ректора на ПУ № Р33-2667/15.06.2018 г. съм избрана за член на НЖ, а на първото му заседание и за автор на рецензия със задачата да оценя както изпълнението на административната процедура според ЗРАСРП и Правилника за развитие на академичния състав на ПУ, така и конкретните научни и научно-приложни материали на кандидатката.

Доц. Хр. Тончева е представила в необходимия срок всички административни документи и научни трудове на книжен и електронен носител. Биографичната справка за нея показва, че тя се е дипломирала като специалист по български език и литература в ПУ през 1991 г. Колегата има вече над 26 години преподавателски стаж в институцията, в която протича настоящата процедура, където се е занимавала с обучение на студенти и научноизследователска работа. Тя е преминала последователно през длъжностите *гл. асистент* и *доцент*, като последната академична длъжност заема вече от почти 14 години; притежава две научни степени. През 1999 г. защитава научната степен 'доктор' с дисертация, публикувана като монография *Старобългарските Молитви за всяка потреба в развоя на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX век), Пловдив, 2000 г. (120 с.).* През 2017 г. Тончева успешно защити втори докторат за придобиване на научната степен 'доктор на науките' с дисертационен труд на тема „Старобългарският чин на Свето Богоявление. (Текстология и редакции)" в област на висше образование „Хуманитарни науки",

професионално направление „Филология. Български език (История на българския език)“, който под същото заглавие бе отпечатан през 2017 г. като поредната монография на авторката. В конкурса за придобиване на най-високата научна степен авторката предостави на вниманието на НЖ впечатляващия брой от 19 публикации по темата на дисертацията, от които 10 издадени в чужбина (Полша, Русия, Унгария, Сърбия и др.). Тъй като този труд няма да бъде във фокуса на внимание, бих искала да отбележа, че чрез него авторката се открои като последователен и задълбочен изследовател на евхологичната традиция в славянската и българската книжнина от епохата на Средновековието и Новото време с неоценим лично натрупан опит върху славянските служебници и требници. Наличието на придобита научна степен ‘доктор на науките’ дава на кандидатката голямо предимство в настоящата процедура, която в този смисъл става естествено продължение на кариерното й израстване. Следователно пред рецензента е богатият професионален път на един дългогодишен преподавател по история на българския език в Катедрата по общо езикознание и история на българския език във Филологическия факултет на ПУ, който в настоящия момент е и ръководител на същата катедра.

В съответствие с Правилника на ПУ на рецензиране ще бъдат подложени само трудове, които не са участвали в предходния конкурс за придобивне на академичната длъжност ‘доцент’. Това са: три монографии; 38 публикации, съществена част от които са поместени в реферирани издания и/ или в чужбина; едно учебно помагало с две издания; редакторска и съставителска работа в два труда и около 45 цитирания. По наукометрични показатели кандидатурата е стабилна и съответства на високите професионални изисквания пред длъжността ‘професор‘.

Първата и най-важната област от профила на кандидатката е научноизследователската й дейност. Тя може да се гордее с броя и качеството на предложените монографии, каквито един професор трябва да притежава. Най-напред сред тях се откроява самостоятелната разработка от 2014 г. върху Требника на Вениамин Хилендарец от 1838–1839 г., издадена от ПУ, 424 стр. Вече посочих, че основното изследователско поле за Тончева са евхологичните текстове, върху които тя има най-големи приноси. Тази монография обобщава теоретичните й познания за късната редакция на Евхология чрез наборното възпроизвеждане на един ценен паметник от XIX в. и изготвяне на негов лексикален индекс. Във фокуса на внимание е Требник № 151 (756), преписан от йеромонах Вениамин в Хилендарския манастир на Атон. Това е един от най-късните евхологични ръкописи в Пловдивската библиотека, която притежава общо 16 от същия жанр – 13 требника и 3 служебника с обхват от XV до XIX в. Още тук трябва да се отбележи отличният избор на материал от това хранилище, което именно изследовател от ПУ прави за популяризирането на българското писмено наследство. Съставът на ръкописа обхваща редица молитви и отделни чинопоследования над болни, а това дава възможност да се въведе в обращение много ценен лексикален материал. Всъщност приносите на работата се откриват още в дескриптивната първа част на труда, където са възпроизведени и езиково анализирани маргинални записи с обилие от битова лексика и две молитви за болни очи и за болен кон с традиционни апотропейни и заклинателни елементи. След представяне на проблемите на Евхология в цялост и етапите на неговия развой Тончева представя отделните текстови единици и правописа на ръкописа. Очаквано в доминиращата

църковнославянска графика и правопис се срещат намеси на преписвача с разговорен характер. Най-значимата част на труда са лексико-семантичните варианти на лексеми още от старобългарските евангелски текстове и от Синайския евхологий и техните по-късни замени в конкретния препис. Тончева прилага една изпитана методика за целенасочена работа върху проблемите на текстологичните или лексикалните дублети в отделни представители на евхологичната традиция. И в този труд тя не изневерява на този метод. Лексико-семантичните съответствия са приведени на с. 18–29 и дават представа за масив от разночетения, при които варира префиксацията, суфиксацията, композитната форма. Така се получават синонимни редове, които показват как се развива езикът на текстовете от старобългарския период към Новото време. Моделът на изследване е работещ и доказал предимствата и резултатите си в редица разработки на Тончева, включително в обобщаваща форма в големия й докторат. В тази монография, макар че тя има конкретни прагматични цели, методите на компонентния лексикален анализ и теорията за текстологичните дублети и лексико-семантичните варианти също намира своята реализация. В монографията са обособени два най-обемни раздела с наборния текст на паметника (с. 32–127) и лексикалния индекс (с. 128–324). Трудът постига баланс между теорията на съвременната диахронна дескрипция, историческата лексикология и лексикография. Фототипната репродукция и отличната полиграфска работа на УИ в Пловдив превръщат книгата в ценен продукт за учените медиевисти. Не на последно място трябва да се подчертае, че тя е резултат от Научен проект на ПУ „Славянски ръкописи в Пловдивската народна библиотека – лексикални извори за българската история“, който самата Тончева е ръководила. Той е заявка за обществената полза на научния труд и значението му за съвременно възпроизвеждане на писменото историческо наследство.

Следващите две книги са съавторски. Първата от тях е издадена през 2007 г. и носи заглавие *Пространното житие на свети Климент Охридски. Пловдивски препис от 1875 г.* (в съавторство с П. Пенев, 147 стр.). Изследването е построено върху изпитаната методика за въвеждане в активно обращение на един от най-интересните късни преписи на Пространното житие на св. Климент Охридски, което науката познава по редица пълни и непълни преписи и отпечатки и не на последно място – от 6 превода на новобългарски език. Тази археографско-изворова база за творбата е доказателство за огромното уважение към най-известния Кирило-Методиев ученик, за когото е създадено цяло направление в славистичната медиевистика „климентознание“. За автор на оригиналния гръцки текст се смята Теофилакт Охридски, който най-вероятно е ползвал славянски извор. На фона на задължаващата тема посоченият труд си поставя за цел да представи един късен препис на хаджи Василий Тотев от 1875 г., съхраняван в НБ „Иван Вазов“ в Пловдив. За неговата природа са се водели спорове, но в труда се застъпва аргументирано мнението, че хаджи Василий не е превеждал отново, а се е опрял на готовия превод от гръцки език на Партений Зографски, публикуван в отделни свезки на списание „Български книжици“ още през 1858 г. Следователно той е извършил препис с редакционни поправки (с. 13). И тъй като Партений Зографски е от западномакедонските земи, Дебърско, а хаджи Василий е карловски свещеник, на практика сравнителният анализ на тези редакционни поправки очертава езиковите тенденции през XIX в. между българския Изток и Запад. Затова предишни автори са смятали, че хаджи Василий се е стремял „да изглади някои македонизми“ (с. 13). Изследването е построено на класически принцип: общи

археографски данни за текста; изследване на езиковите особености на преписа на хаджи Василий в разделите „Фонетични особености“, „Морфологични особености“, „Синтаксис“ и „Лексикална характеристика“. Избрани са значещи позиции на езиковия анализ, които открояват спецификата на късния препис. Ще посоча само избрани примери: различията в употребата на членната форма; замяната на третоличните местоимения он/ тъ, той; сь, овъ/ с елементи от -т- парадигмата; поведението на причастията, деепричастието и аналитичните описателни конструкции. Всички примери създават база данни за разликите между западните и източнобългарските езикови особености в конкретен период, към които се добавят лични идиолектни норми за всеки от книжовниците. Например хаджи Василий предпочита спрегнати глаголни форми в по-голяма степен за изразяване на предикативност вместо причастия и т.н. Много подробно е отразена падежната система. От раздела „Лексикална характеристика“ заслужава да се отбележи набор от разночетения в определен контекст, който свидетелства за целенасочена редакторска намеса. Двойките синоними са оформени и като отделен приложен корпус. Сред тях се откриват интересни примери (*брига-грижа, велик-голям, веля-говоря*) и др. Тончева и нейният съавтор са прави да обобщят, че всички примери очертават езиковата картина в две различни части на българската говорна територия и в този смисъл са ценни не само в рамките на самата творба, а за историята на новобългарските езикови норми и тяхното утвърждаване. Приложени са наборният текст на хаджи-Василиевия препис и успоредният гръцки текст по предходни издания. Включването на новобългарския превод на Климентовото пространно житие в състава на преписания от него януарски чети миней от XIX век е лична инициатива на карловския свещеник и проява на патриотичен дълг. По тази причина изследването има освен езикова, и безспорна културологична стойност и онагледява живота на средновековните творби през вековете.

Монографията *Говорът на село Припек, Джебелско***.** Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски”, 2016, 181 с. е осъществена в съавторство в Иван Г. Илиев. Изследването е колкото класическо за подобен тип диалектоложки проучвания, толкова изчерпателно и прецизно в идеята да се представи всестранно езиковото богатство на един интересен родопски говор от конкретно населено място в Източните Родопи. В тази книга Тончева като съавтор показва умения за събиране на материал от теренна работа и аналитичното му обобщение, а това са ценни качества за историка на езика. Разработката е приносна и с това, че за осъществяване на крайния резултат авторите са привлекли информатори от самото населено място и студенти. Участието на Тончева в екип е плодотворно, а самата тя в периода от 2009 до 2014 г. е осъществила сама или в съавторство общо 8 публикации върху отделни аспекти на говора на същото село. Изследването е структурирано в отделни езикови раздели – фонетика, морфология, синтаксис, лексика, но целта е била да не се пренебрегват значещи сегменти от езиковата информация. Затова тук може да се открият наблюдения върху акцентната система, типичната родопска умалителност при съществителните, а описанието на особеностите на всички части на речта е толкова пълно, че се стига дори до междуметията, предлозите и частиците. Във фонетичната част са използвани спектограми, чрез които се аргументира дадена теза, противоречаща или допълваща изнесени преди това тези на други автори за наследниците в произношението на някои старобългарски гласни и съгласни. Разбира се, най-голям интерес предизвикват наследниците на носовките, ятовата гласна и ери,

които имат най-силна диагностична роля за типа говор. Тройното членуване е типична черта на някои родопски говори и тук също му е отделено съществено място с извода, че в с. Припек е налице несистемен характер по този показател в сравнение с други родопски говори. Отделен принос на разработката е приложеният речник на говора на селото, в който се съхранява едновременно произносителната специфика на отделната дума и в същото време се дава кратка, но ясна тълкувателна дефиниция на понятието, което тя означава. Не може да не се обърне специално внимание не само на турцизмите, но на следите от изконна архаична старобългарска лексика (примери като *бàлно* ‘тъжно, мъчно‘, *бѝска* ‘женска гръд‘, *рàчим* ‘искам‘ и др.). В края на книгата са приложени образци от говора в текстове, доста разнообразни като тематика, а подобни аудиозаписи на диалектни текстове са качени в интернет и са отлично допълнение към изданието за научни и учебни цели.

Тъй като анализът на книгите представя достатъчно ясно характера на изследваната проблематика, няма да се спирам подробно на публикациите, които са реализирани върху същия материал от книгите. Заслужава обаче да се отбележи, че става въпрос за общо 11 статии, от които 5 на чужд език или в чуждестранно издание (списание или научен сборник), а техният териториален обхват е много широк и включва Унгария, Чехия, Сърбия, Република Корея. Отделно говорът на село Припек е апробиран като научна тема на българо-турски научен форум, сравни *Pripek – Past and Present*. // *Mediterranean Review*. Vol. 4, N. 1, June, 2011, Pusan, Republic of Korea, pp. 193 – 194 (co-authorship with Ivan Iliev); Към характеристиката на турцизмите в говора на село Припек, Джебелско. // *България и Турция на междукултурния кръстопът: език, история, литература.* Първи българо-турски колоквиум, Пловдив, 6 – 7 октомври 2011. Сборник с научни доклади, 2012 (185 – 190, в съавторство с И. Илиев).

В научната продукция на Тончева ясно се обособяват отделни публикации върху даден писмен паметник или теоретични обобщения за жанров тип текст. Един от ръкописите, върху който тя е оставила безспорни приноси, е Аврамовият сборник – ръкописен паметник от 1674 г. от сбирката на Пловдивската библиотека, създаден от ръката на книжовника калиграф йерей Аврам Димитриевич. Специално искам да отбележа статията в реферираното списание „Старобългарска литература” *Календарът в Аврамовия сборник* (2009, кн. 39 – 40, 220–234). Това е зряла разработка с приноси към паметите на светците, тъй като йерей Аврам Димитриевич е създал пасхални таблици по месеци с множество нетрадиционни негови лични добавки за астрономически явления, народни празници и традиции, храни и т.н., вследствие на което месецословът изобилства не само с традиционен антропонимен пласт, но с много богата битова лексика от диалектни, турски, гръцки думи и отделни латинизми. Както отбелязва авторката, подобни пасхалии се срещат изключително рядко в славянската книжовна традиция. Нейният принос е в издаването на текста и вещината на езиковия анализ. Самият ръкопис, наречен Аврамовов сборник от 1674 г., е изключително явление за българския XVII в. и средоточие на интердисциплинарни изследвания заради културните пластове в него и богатата украса. Смело може да се каже, че именно Тончева е един от последователните му изследователи и че именно тя задава теми за бъдещи изследвания. На този ръкопис са посветни още 4 публикации, като последната от 2013 г. вече навлиза в полето на сравненията с новобългарските дамаскини, тъй като се отнася до Аврамовия препис на

Житието на Алекси, Божи човек. Участието на Тончева в два значими проекта, посветени на ръкописното наследство на Пловдивската библиотека, са в основата на изключително плодотворните й занимания с ръкописи, с материал не от издадени текстове, а „на място“, директно от източниците. Това е на първо място проектът EMBARK (Enhance Manuscriptorium through Balkan Recovered Knowledge, 2010–2012) между представители на Националната библиотека на Чешката република, Националната библиотека на Сърбия, Института за български език в София и НБ „Иван Вазов“. Той е един от първите проекти в българското научно пространство за дигитализиране на славянски ръкописи. Вторият е *Славянски ръкописи в Пловдивската народна библиотека*. По тези проекти и извън тях Тончева е натрупала завидна продукция от общо още 8 публикации, като всички са в реферирани или чуждестранни издания, предимно сръбски, където проблематиката, разглеждана от Тончева, е много добре приета. Специално тематично поле в тях са богослужебните четива, молитвите и отделните последования в славянския требник, а един от най-съществени приноси на Тончева е в проучването на чиновете за замонашване. Престижът на авторката проличава от участието й в Международния конгрес на славистите в Охрид през 2008 г. и в подготвения доклад/ публикация за тазгодишния, 16-и поред, в Белград *Славянската евхологична традиция в требниците от Зографския манастир (по ръкописи от XIII – XVIII век).* Авторката се е позовала на ръкописите от Зографската дигитална библиотека към СУ „Св. Климент Охридски“ и е предоставила на научната общественост нови преписи на засвидетелствани в Синайския евхологий молитвени текстове. Една от последните по време статии на Тончева е *Към българската средновековна антропонимия (по надписите от Добърската църква)* –Българска реч, 2017, кн. 3, 64 –68). Спирам се на нея, защото авторката доказва широките си интереси и към историческата антропонимия. Тя коригира и разпределя по-точно отколкото в наличната до момента информация имената на дарители и на строители и им прави прегледен етимологичен и общ езиков анализ.

За да обобщя този раздел от продукцията на Тончева, трябва да подчертая няколко неща, които създават органичността на нейния изследователския профил: вярност към ръкописа, към писменото наследство; многобройни извороведски приноси; прецизен езиков анализ; създаване на собствена методика за работа върху лексикалната система на стария български език и лексикалните системи, засвидетелствани в отделен текст, паметник или ръкопис; теоретизиране на проблемите на базата на познаване на конкретния материал. Всичко това я прави разпознаваем автор в българската медиевистика. Но Тончева е историк на езика и затова друго поле на дейност за нея са диалектоложките проучвания и изследванията на новобългарската езикова история. В учебните програми на ПУ диалектологията е част от историята на езика и затова Тончева е посветила на тази проблематика още 4 публикации, участващи в конкурса. Тематиката им варира от неописани диалектни думи до гръцките лексеми в творчеството на Софроний Врачански. В тези публикации се проявява друг тип методика, свързана с теренните прочувания от информатори и позоваване на диалектоложките записи. Основните приноси са в систематизацията на нов лексикален материал, значението на който понякога се изяснява от самите носители на диалекта.

Преподавател с толкова дълъг стаж и отдаденост на професията не може да не обобщи собствения си преподавателски опит в учебно помагало. Това Тончева е направила в

Христоматия. Историческа лингвистика, която се издава два пъти. Второто преработено и допълнено издание е от 2006 г. (ПУ, 196 стр.). В българското научно пространство има общо 5 помагала за студенти по историческа граматика на българския език, издавани от различни колективи и преподаватели от школите в София, Търново и Шумен за периода 1982–1988. Тончева не само представя пловдивския опит, но подхожда към научно-приложната си работа с особена отговорност, оригиналност и целенасоченост. Ключова дума в нейната христоматия е „историческа лингвистика“ – едно понятие, което трябва да възпита у студентите преди всичко отношение към ценностите на диахронното знание и съответни умения за боравене с тях. По собствените думи на авторката в това помагало тя е обобщила представите си за двугодишен курс по историческа граматика с мобилен характер, в който няма претенция за изчерпателност по тип, вид или брой на текстовете, а идея как се съчетават езиково, културноисторическо и литературно знание. Основните принципи на съставителството са: по-малък масив текстове, но които задължително ще се изучават, а няма да останат само христоматийни; наличие на отделни текстови отрязъци с предварително поставена и ясно дефинирана цел; наличие на избрани задачи след всяка тема, които се степенуват по трудност; съчетаване на теоретичен и практически аспект. Оригиналната и напълно самостоятелна творческа структура на Помагалото включва общо 11 така наречени семинара, т.е. избрани тематични занятия в следната последователност: *теми –текстове –въпроси и задачи –набор от научни статии по даден проблем от изтъкнати български езиковеди*, а на места с оглед на по-лесното възприемане и *кратък речник на използваните в текста думи*, особено в по-късни текстове с множество турцизми и диалектна лексика (с. 41) или пък термини от византийската данъчна система при отделни грамоти на българските царе (*кумерк, комод, оризмо* и др.). Темите въвеждат в езиковата материя чрез текстологичните понятия какво означава названието на отделната богослужебна книга, кои са най-старите славянски преводи и в какви преписи са запазени. Затова подредбата върви по старозаветни четива, евангелски, апостолски и т.н., за да се стигне до деловата писменост в лицето на грамотите, седмоградските текстове на преселниците българи в Трансилвания и паратекстовете на преписвачите и книжовниците, каквито са маргиналните бележки. Вътре във всеки раздел е спазен хронологическият принцип и студентите могат да направят една историческа „разходка“ от най-ранните представители на дадена книга, та чак до късна епоха. Например в начина на представяне на Евангелието се стига дори до евангелски текстове от 1861 г. Авторката съзнателно е търсила допълнителен познавателен и занимателен ефект чрез привеждането на бази данни от второстепенен характер. За пример ще посоча, че в една от приведените приписки се споменава Пловдив и свързани с града лица, което би предизвикало допълнителен интерес у студентите. Някои маргинални бележки са културологични факти, например малкото стихче на прочутия средногорец и последен български дамаскинар даскал Тодор Пирдопски, който освен преписвач и илюстратор, оказва се, може да пише и в рима. Така Помагалото е постигнало едно компактно и комплексно знание с увлекателен характер, историческата граматика е станала занимателна и интересна. Трудът е снабден със снимки от ръкописите за визуализация. Може да се даде много висока оценка на замисъла на колегата и на потенциала на Помагалото в учебния процес. Предлаганата *Христоматия по историческа лингвистика* е неоценимо практическо пособие за семинарните занятия по дисциплините

Старобългарски език, Историческа граматика на българския език, Българска диалектология, Българска средновековна епиграфика за специалности както във Филологическия факултет (Българска филология, Славянска филология, Български език и история, Български език и чужд език), така и във Философско-историческия факултет (Археология, История). Тончева е автор и на електронен курс в Moodle "История на българския език". Той отново обслужва 4 дисциплини (3 във Филологическия факултет и 1 във Философско-историческия факултет). Курсът включва мултимедийни презентации, които са описани от авторката много подробно: общотеоретични постановки, прожектиране на снимки на ръкописни, епиграфски и др. източници за изучаване на българската книжовна история, интерактивни карти на българското езиково землище и на българските диалектни ареали, автентични записи на диалектни текстове от различни информатори, специфични допълнителни материали. Тончева покрива високите изисквания за обучение по диахронна лингвистика в дигиталната ера. Оценката на преподавателската дейност на Тончева не може да бъде друга, освен много висока. Тя преподава на 15 специалности и е разработила напълно оригинални 7 лекционни курса; от 2008 година ежегодно е ръководител на теренни проучвания и научноизследователски експедиции за студенти; подготвила е 8 успешно защитили дипломанти; има един защитил докторант – Петър Кривчев, който с дисертацията си „Лексикално-семантичната дублетност в преписите на Стишния пролог" приложи на практика успешната методика на научния си ръководител за извличане на лексикални дублети от средновековни текстове. Тончева има отделни частни приноси в рецензирането на научни трудове, в съставителска работа над сборници, в научнопопулярни публикации.

Предложената кандидатура на доц. дфн Христина Тончева в настоящия конкурс за заемане на академичната длъжност 'професор' е комплексна, разностранна и подплатена с продукция, надвишаваща официалните нормативни изисквания към ценза. Авторката има научно-теоретични, научно-приложни и конкретни преподавателски постижения в периода след придобиване на академичната длъжност 'доцент'. Документите и материалите, представени от Христина Тончева, са изрядни, отлично организирани и разпределени по типове дейности. Монографиите и публикациите на авторката са получили признание сред научната общност в България и в международен план. Научната и преподавателската квалификация на кандидатката е несъмнена и прави чест на ПУ и на Катедрата по общо езикознание и история на българския език в същия университет.

Въз основа на анализа на предложените материали намирам за основателно да дам своята ***положителна оценка*** и да препоръчам на Научното жури да изготви доклад-предложение до Факултетния съвет на Филологическия факултет ***за избора на доц. дфн Христина Милева Тончева-Тодорова*** на академичната длъжност 'професор' в ПУ „Паисий Хилендарски" по професионално направление 2.1.Филология, научна специалност „Български език – История на българския език". Убедено ще гласувам за това на заключителното заседание.

23.07.2018 г. Рецензент

Проф. дфн Марияна Цибранска-Костова